

PROBLEMATIEK IN VERBAND MET
DE HISTORISCHE STUDIE VAN EEN
SOCIALE STRATIFIKATIE

door

Dr. Juul VERHELST

Werkleider bij het Rijksarchief

Liever dan een status questionis te brengen van de studie van een sociale stratifikatie wens ik hier mijn eigen problemen in verband met dat onderwerp te behandelen. Een discussie over de problemen lijkt mij op dit ogenblik meer zinvol dan een informatie over methodes.

In voordracht en geschrift heb ik tot hertoe vnl. methodologische problemen aangepakt. Daarin heb ik een evolutie doorgemaakt :

- die begon bij de studie van sociale herkomst bij middel van de genealogische benadering,
- evolueerde via de gezinsrekonstruktie en het groeperen van de inlichtingen per gezin,
- en tenslotte uitmondde bij de groepering van inlichtingen per individu met gebruik van de computer.

Mocht de nadruk naar buiten toe op de methodologie vallen, voor mezelf bleef ik bewust van het feit, dat methodologisch werk geen zin heeft zonder historisch-filozofisch inzicht. Af en toe vond ik het nodig te waarschuwen in die zin :

"Ook kanten wij ons tegen de opvatting als zou het gebruik van moderne methodes automatisch inhoudelijke vernieuwing insluiten. Noch de keuze van methodes, noch de keuze van de bestudeerde periode heeft daar veel mee te zien. Vraagstelling en interpretatie, d.w.z. de fundamentele ideologische opties, blijven in de geschiedschrijving bepalend. Wanneer men nieuwe (technische) methodes gebruikt, dan gebeurt dat omwille van de exactheid. En tussen welke polen de historicus zich ook oriënteert, tussen marxisme en idealisme, tussen humanisme en godsdienst, tussen... en som maar op..., steeds zal hij meer exactheid kunnen gebruiken. Inhoudelijke vernieuwing is daarmee pas gemoeid, wanneer betere

denktechnieken en betere controleerbaarheid samen meer evidentie geven aan een bepaalde ideologie. Beneden dat peil (en de meeste historische studies blijven er beneden, nog afgezien van het feit dat het oordeel hierover de geschiedenis toekomt) is het meer dan gewaagd moderne techniek gelijk te stellen aan vernieuwing van inhoud". (1)

Maar hoe duidelijk het verschil tussen inhoud en methode ook is, toch zal niemand ontkennen dat een wisselwerking tussen beide bestaat.

*
* *
*

Nemen wij eerst het voorbeeld van de studie van een sociale stratifikatie bij middel van de gezinsrekonstruktie. Dat opzet was reeds aanwezig op het kongres van Rome. Uit de inleiding op het nummer "Famille et société" van het tijdschrift *Annales* (2) lichten wij in verband met Rome de volgende zin :

"La famille... apparaissait comme la trame la plus sûre d'une véritable histoire sociale". Ook daar wordt het fichesysteem van L. Henry (3) als oorsprong aangewezen : "...conçue à l'origine pour une étude précise de l'évolution de la fécondité, elle propose en fait un véritable matériau expérimental qui peut donner à l'historien L'ILLUSION (nadruk van ons) de tenir le tissu social, cellule par cellule, au bout de son microscope".

Men neemt dus het gezin als getuige en als bouwsteen. "Bouwsteen" hoeft daarom niet in morele zin te worden geïnterpreteerd, eerder in economische. Laslett stelde zelfs de vraag naar de mogelijke invloed van een bepaalde, volgehouden gezinsstructuur op de economische evolutie (4). Zo ligt het voor de

(1) J. VERHELST, *Het gebruik van de computer bij de historische studie van de sociale stratifikatie, meer bepaald bij gezins- en bezitsrekonstruktie*, publikatie in voorbereiding.

Wat de fundamentele opties betreft deze blijken doorgaans uit de orde van belangrijkheid, welke de historicus geeft aan groepsvormende factoren als : 1) de produktieverhoudingen, 2) de vraagstukken rond de politieke macht, 3) de tegenstellingen tussen ideologieën, 4) de mentaliteitsverschillen.

(2) *Annales E.S.C.*, XXVII, 4-5, 1972.

(3) L. HENRY geldt terecht als de vader van "de gezinsrekonstruktie" (in het Frans en het Engels gebruikt men eerder de term "réconstitution"), waarvoor hij de noodzakelijke, manueel in te vullen fiches ontwierp.

(4) P. LASLETT, *Preface*, blz. X in *Household and Family in past time*, Cambridge Univ. Press, 1972.

hand, dat men niet alleen de gezinsstructuren noteert, maar per gezin en desnoods per individu ook alle inlichtingen over bezit, beroep, status. Men gaat alle mogelijke relaties verzamelen, waarmee ieder gezin aan een ander gezin of aan de gemeenschap gebonden ligt (5). Daartoe werkt men grote bronnenreeksen door, verzamelt, verbetert, vult men aan.

Dat sluit meteen in dat wij gelijktijdig verschillende definities van "het gezin" zullen hanteren. De reden waarom is duidelijk, want beperkt men zich tot één definitie dan beperkt men ook het onderzoek.

Neemt men b.v. als uitgangspunt de huwelijks- en bloedverwantschap, waarbij vooral gedacht wordt aan de band tussen ouders en kinderen, dan weegt de juridisch bekrachtigde afstamming in een aantal gevallen sterker dan de realiteit : ook uiteengeslagen gezinnen worden zo als een eenheid beschouwd en men raakt niet veel verder dan een statistiek van de kinderrijkdom.

Andere definities van "het gezin" leiden bij afzonderlijk gebruik tot tekortkomingen van dezelfde orde. Nemen wij al diegenen die onder hetzelfde dak leven dan voegen wij gezinnen samen tot één, in huizen die horizontaal of vertikaal in appartementen getrokken werden. Wij sluiten in dit geval ook een aantal familieleden uit, hulpbehoevende familieleden in instellingen waar zij vertoeven ten laste van één of meerdere gezinnen. Meer precies, maar ook meer beperkt is dikwijls het criterium van het gegroepeerd leven rond eenzelfde beroeps- of statusdoel, b.v. het samenwonen van boer met knechten, van rijke burger met huispersoneel, al of niet onder hetzelfde dak. En een ander criterium, nml. het samen besteden van het inkomen is in de bronnen wel moeilijk om na te speuren.

Deze enkele overwegingen tonen aan hoe de keuze van een definitie reeds het kader kan bepalen van een onderzoek. Het antwoord is reeds gegeven : men moet streven naar een combinatie van alle mogelijke definities.

Daarmee hebben wij de kern van het probleem niet bereikt. Wij hebben nu de gezinsrekonstruktie genomen als eerste voorbeeld met het kiezen van een definitie als "probleem". Maar wanneer wij nagaan op welke manier de inlichtingen in laatste instantie

(5) J. VERHELST, *Het statistisch verwerken van historische gegevens*, in Archief- en Bibliotheekwezen, 1970, blz. 258-285.

Zie ook het doctoraal proefschrift van J. HANNES en Bijdrage 18 (2de verbeterde uitgave) van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, waar H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES en J. VERHELST reeds in die richting werkten.

gegroepeerd worden, dan gebeurt dat niet per gezin maar per individu. Zelfs wanneer wij materieel alle inlichtingen inschrijven op gezinsfiches, dan slaan alle verwantschappen, alle zakenrelaties, alle bezitstoestanden op de individuen die deel uitmaken van zo'n gezin.

Voor de konsekwenties van die methode, zijnde de groepering van inlichtingen per individu, komen wij te staan wanneer wij de computer gaan gebruiken. Want het is bij gebruik van die machine dat wij vaststellen in welke mate het identificeren van de individuen en het verwijzen van en naar die individuen onderling een stempel gaat slaan op ons werk (Men stopt de inlichtingen nu eenmaal in de machine of in machineleesbare dragers volgens een bepaalde structuur die onderling verwijzen toelaat). Het voordeel van die methode is dat men door de verzameling per persoon van zeer veel gegevens de mogelijkheid opent een complex beeld te krijgen van een aantal relaties waarin die personen gegrepen zijn. Maar er zijn gevaren aan verbonden ook.

Men denkt als eerste gevaar, aan deze methode verbonden, natuurlijk aan een stamboomjagerij op grote schaal, aan een zich verliezen in problemen die geen problemen zijn. De verleiding daartoe is wellicht reëel, maar in de mate waarin de genealogische verklaring géén antwoord geeft op gestelde problemen is het zich verliezen erin ook geen gevaar voor de wetenschap (hoogstens voor de politieke mentaliteit, nml. in zoverre de geest erdoor gefixeerd wordt op de zgn. biologische i.p.v. op de maatschappelijke gebondenheid). De kritische vraag, de vraag die boven het individualistische uitstijgt en waarop wij nu met nadruk terugkeren is deze : In welke mate houdt deze binding van inlichtingen per individu al geen beperking in voor onze interpretaties ?

Wat kunnen wij invullen op een fiche of inschrijven in het computergeheugen na de vermelding van een individu ? Dat zijn de gegevens die

- 1) een relatie uitdrukken tussen minstens twee, maar altijd wel bepaalde individuen (b.v. verwantschap, zakenrelaties, enz.),
- 2) een wel bepaald individu situeren in een kontekst van socio-ekonomische, politieke of andere aard (b.v. beroep, eretitel, kandidatuur op een kieslijst, enz.).

En wat kunnen wij niet inschrijven bij een individu ?

De soorten inlichtingen die hier ontbreken zijn belangrijk. Een eerste voorbeeld : ieder individu leeft onder een complex van wetten. En of deze wetten nu waan of werkelijkheid zijn, rigoureuus of ontduikbaar (en voor wie ! ?) of kontesteerbaar (en tot waar ?), doet er voorlopig niet toe. In principe is het wel mogelijk de juridische kontekst ooit in de computer te stoppen en op die manier

onze sociale basisgegevens en die beleefde wetgeving op individueel niveau te verbinden. Maar in de praktijk staan wij nog ver van die mogelijkheid, zijn wetten nog niet hechtbaar aan een individu. En interpretaties worden pas mogelijk op het niveau van de vergelijking tussen onze eindstatistieken en de resultaten van de rechtsgeschiedenis.

Daarmee staan wij weer voor het oude dilemma, dat zal blijken hoe weinig of hoe weinig precies de resultaten van onderscheiden disciplines mekaar dekken. In dit voorbeeld hebben wij dan alleen nog maar het juridisch complex vermeld waarin een individu leeft maar dat hem moeilijk als individuele kwaliteit valt toe te meten.

A fortiori geldt dit ook voor de dynamiek van een historisch proces, dynamiek die meestal zoniet altijd een samenstel is van elkaar tegenstrijdige krachten. Die dynamiek van het historisch proces in een gegeven periode grijpt het individu, plaatst hem in een sociaal kader en conditioneert zijn mogelijkheden. Zijn mogelijkheden, want het individu is geen willoos objekt, kan denken, zich oriënteren, zich organiseren en daardoor ook faktor zijn in het proces. Het is in de organisatie dat de mens (en niet meer het individu) een basis legt voor kreatieve ingreep in het proces.

Om het probleem van de tekortkomingen aan ons aktueel niveau van onderzoek duidelijk te formuleren kunnen wij het zeer scherp stellen als volgt : de huidige toch zo positivistische bindingen van inlichtingen per individu beletten ons in te zien in welke mate de mens aktiverend produkt is van een historisch proces.

Met andere woorden : wanneer wij misschien dachten met "*la famille...*" te beschikken over "*... la trame la plus sûre d'une véritable histoire sociale...*", "*de tenir le social, cellule par cellule, au bout (du) microscope*", dan hebben wij ons vergist, dan is dat inderdaad een illusie gebleken. En wanneer wij mochten verwacht hebben in de groepering van inlichtingen per individu een middel te vinden om vandaar uit alle niveau's van sociaal leven door te lichten dan blijkt dat fout. Evenmin als het gezin als voorwerp van studie de microkosmos biedt die een getrouwe spiegel is van de maatschappij als makrokosmos, evenmin biedt de som van individualiteiten ons een juist maatschappijbeeld.

De som van individualiteiten is nog geen maatschappij. En de inter-individuele betrekkingen zijn geen spiegel van de totale maatschappij. Dat betekent dat — wanneer wij van het individuele alleen vertrekken — onze logische abstrakties niet in eenheid zijn met de historische sociale werkelijkheid.

Deze vaststelling lijkt ons voldoende belangrijk om heel de gedachtengang nog eens over te doen.

*
* * *

Maar eerst maken we een zijsprongetje dat niet zonder belang is. Dit zijsprongetje betreft de manier waarop "de mens" bekeken en bediscussieerd wordt.

Reeds eerder is de scherpe kritiek geuit dat — in studies waar uitsluitend de gegevens van de bronnen verzameld en geteld worden — in werkelijkheid niets anders geteld wordt dan de termen, de diepere zin van een ontwikkeling aan de aandacht ontsnapt. Een dergelijke kritiek wordt gehanteerd vanuit twee uiteenlopende inzichten.

Het eerste inzicht van waaruit dikwijls heel fel tegen iedere vorm van kwantificeren wordt van leer getrokken is dit waar "de mens" als individu centraal wordt gesteld en de cijfers afbreuk zouden doen aan "de mens". Wij kunnen met deze kritiek akkoord gaan voor studies die de mogelijke inbreng van een bepaald individu totaal zouden negeren. Maar wij kunnen met deze kritiek beslist niet akkoord gaan wanneer "de mens", zijnde "het individu", boven i.p.v. in de omstandigheden wordt gesteld en zeker ook niet in de mate waarin zij suggereert dat men van het individuele moet opstijgen om de maatschappij te begrijpen. Wij hebben het al gezegd : de som van individualiteiten geeft nog geen maatschappij.

Het tweede inzicht van waaruit het tellen van de termen wordt aangevochten is het inzicht dat "de mens" niet alleen als individu, maar vooral als groepswezen — dus als massa — creatief optreedt. Het tellen van de termen leidt op zichzelf nooit tot een inzicht in die creativiteit, die veelal zoniet uitsluitend abstracte realiteiten omvat, waarvan de mensen zich niet noodzakelijk gelijktijdig bewust zijn en die zij dus niet in de bronnen hebben opgetekend.

*
* * *

Wij sluiten hier terug aan bij onze problematiek, bij de kritiek op bepaalde methodes van onze studie.

Het samenbundelen van de inlichtingen van uiteenlopende bronnen geeft ons de mogelijkheid om vast te stellen of er correlaties bestaan tussen gegeven soorten inlichtingen. Maar wij blijven daarbij nog op individueel niveau, ook al hebben we bij het tellen de namen

verloren. Dat wil zeggen wij blijven bij een veralgemenen van de zakenrelaties en familierelaties. Die veralgemening kan zowel in woorden als in strukturaarschema's als in tabellen of formules uitgedrukt worden. Zij kan een statische foto geven bij een doorsnede op de tijd en zij kan een film van de beweging zijn. De vorm van de veralgemening doet er nu niet toe. Naar de inhoud stellen wij vast dat geen enkele van deze beschrijvingen — zij mogen dan uitgedrukt zijn in woorden of in cijfers — ons toelaat te begrijpen volgens welke abstrakte maar reële mechanismen een gemeenschap leeft. Een voorbeeld op het individuele vlak : een boer pacht grond van een eigenaar en leeft dus met die eigenaar in een kontraktuele verhouding die een abstrakte realiteit is. Het geheel van bestaande kontrakten in verband met eigendom is een even abstrakt maar even reëel mechanisme in verband met bezitsrecht. En wanneer een gegeven maatschappij een dergelijk bezitsrecht inhoudt, dan is dat omdat die maatschappij dat nodig heeft voor haar voortbestaan. Het bezitsrecht ontspringt aan een even abstrakte als reële en deze maal fundamentele wet eigen aan die maatschappij.

Wanneer wij het hebben over een creativiteit van "de mens" dan slaat die creativiteit niet alleen op het produceren van een goed of op het konstrueren van allerindividueelste poëzie, maar ook op de ingreep van de mens in die fundamentele wet, in die abstrakte dynamiek van een gegeven maatschappij.

Wat de mens

- in reaktie op... en dus als negatie van,
- in overleg en organisatie met... en dus als massa,
uitbouwt en bereikt, dat vindt niet allemaal weerslag in de bronnen. Het is dus ook niet onmiddellijk telbaar in de termen zolang de mens zich van die abstrakties niet bewust is en ze niet formuleert.

Een voorbeeld :

De wet van de meerwaarde als fundamentele wet van het kapitalisme bestond als abstrakte realiteit al veel langer dan Marx haar ontdekte. En nu mogen wij van massale populaties de sociale stratifikatie bestuderen, zo vóór als sinds Marx, dan zullen wij uit die stratifikatie alleen de wet van de meerwaarde nog niet kunnen afleiden.

Wat ik bepleiten wil is dat ook een stratifikatie pas begrijpbaar wordt vanuit een totaalbeeld en dat wij voor dit totaalbeeld moeten beroep doen op de besluiten van een meer op de dynamiek en op de abstrakte realiteiten afgestemde wetenschap, in casu op de politieke economie. Doen wij dat niet, blijven wij ons beperken tot enge veralgemening, dan komen wij tot een overzicht van de feitelijkheden i.p.v. tot inzicht. Waarom ? Omdat het hoger referentiekader ontbreekt. Een voorbeeld :

Wij benaderen de sociale stratifikatie van een gemeenschap in een deel ervan, in een politieke beweging. Het peilen naar de sociale samenstelling van een beweging kan heel verantwoord zijn wanneer wij korrelatie en afwijking van de samenstelling van die beweging t.o.v. haar inhoud willen nagaan. En onder de inhoud van een beweging verstaan wij de praktische en ideologische oriëntatie die zij neemt tegenover het bestaande, abstrakte, wezenskenmerk van die maatschappij.

Vertrekken wij nu van onze individualistisch gegroepeerde inlichtingen, zonder kennis van de heersende abstrakte wetten, zonder kennis van de dynamiek die een bestaande maatschappij bezielt, noch van de dynamiek die haar inwendige tegenstelling bepaalt, dan zullen wij misschien wel een aantal verrassende veralgemeningen bereiken. Maar het gevaar is groot, dat wij deze veralgemeningen tot inhoud verklaren. In plaats van ons af te vragen waarom een bepaalde sociale laag in een gegeven situatie wordt aangesproken door een politieke leer X, zullen wij dan tot het besluit komen dat de sociale samenstelling de sociale inhoud is.

Het is mogelijk dat in gegeven omstandigheden de samenstelling in korrelatie is met de inhoud: voor kommunistische massabewegingen zal dat wel het geval zijn, al hoeft dat dan nog niet voor iedere kommunistische partij. Maar bekijkt men de andere pool, de fascistische massabeweging, dan zal de inhoud totaal anders georiënteerd zijn dan de samenstelling.

En het is dus verkeerd te besluiten dat een beweging niet burgerlijk is "omdat" zij geleid wordt door een fraktie van de adel. Het is verkeerd te besluiten dat een opstand niet socialistisch is "omdat" zij hoofdzakelijk gedragen wordt door ambachtslui. En het is mis een volksbeweging automatisch democratisch te noemen.

Men kan inderdaad vanuit een heel andere optiek en juister redeneren: men kan zich afvragen welke de wezenskenmerken zijn van een totale maatschappij en of de bestudeerde beweging een opening geeft naar de uitbouw van nieuwe wezenskenmerken of niet. Zo bekeken kan men oordelen dat een groepje edellieden inderdaad de burgerlijke belangen dient, ook wanneer de burgerij in de aktie ongeveer ontbreekt. En het is best mogelijk dat een klik van de burgerij een democratisch cachet geeft aan een massabeweging, vooral wanneer de opponent b.v. duidelijk anti-democratisch is en wanneer een nog meer democratische oriëntatie in die massa zelf ontbreekt. Dergelijke beoordeling hangt natuurlijk samen met de bestudeerde konkrete situatie en moet daar bij prioriteit mee samenhangen, maar men kan zeker de konkrete situatie niet verstaan in haar beweging wanneer men geen oog heeft noch voor de

uitgangsstructuur en haar dynamiek, noch voor de nieuwe, wordende structuur en haar dynamiek.

Er zijn voor onze logika nu eenmaal een reeks voorschriften, die wij niet straffeloos kunnen overtreden. En of wij deze voorschriften nu wetten noemen, wetmatigheden of nog anders is verder bijkomstig. Hoofdzaak is dat, wanneer wij vaststellen hoe in de realiteit het algemene het bijzondere bepaalt, wij ook in ons denken het algemene de detailbesluiten laten belichten. Dat is de vereiste eenheid van de logische vorm, geabstraheerd om het mechanisme in zijn objectief economische vorm te begrijpen, met de bonte menigvuldigheid van historische verschijningsvormen, hun plaatselijke afwijkingen en hun ontwikkelingstempo.

Dit alles is niet nieuw. Ik heb mij ingeschakeld in het zoeken naar metodologische vernieuwing sinds de jaren 1950-'60 en hoe verder ik in de methodologie geïnteresseerd raakte hoe duidelijker het verband met het historisch materialisme mij geworden is. Ook dát is een wet : de eenheid en polariteit van inhoud en methode.

Misschien wekken deze woorden de indruk, dat ik mijn vroegere bedrijvigheid afzweer. Dat is natuurlijk niet waar. Maar voor mijzelf werd het meer dan tijd mijn metodologische ijver in een fundamentele optie te rechtvaardigen. En voor de sociologisch beïnvloede historiografie in België vind ik het de hoogste tijd dat de discussie rond het historisch materialisme — meer bepaald rond het historisch materialisme in zijn ontwikkeling van de laatste decennia — op gang komt.

Uiteraard is deze lezing voor een alomvattende discussie veel te summier, kan zij hoogstens een aanleiding zijn.